

ԾՈՎԱՆԿԱՐԻՉ ՎԱՐԴԱՆ ՍԱԽՈՒԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ

ՄԵԼԱՆԻԱ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ

Մովանկարչութիւնը բնանկարի ամենաբարդ, ամենախոր եւ ինքնատիպ սեւերից մէկն է, որին յարող արուեստագէտը պէտք է անպայման տիրապետի Աստծոյ շնորհած այն հոգեւոր այեկոծութեանը, աշխարհատեղծման այն գլխաւոր տարրերի՝ լոյսի, օդի, ջրի եւ հողի արարման բազադրութեանը, որից ծնւում են յաւերժի դանձարանը հարստացնող ծովանկարները։ Բնութիւնը անքննելի է իր Արարչի պէս։ Ուրեմն որքան համարձակութիւն եւ ունակութիւն պէտք է ունենայ արուեստագէտը, որ փորձի վերծանել յատկապէս եւ առանձնապէս ծովի գաղտնալից ասելիքը՝ համադրելով իր սրտի, իր հոգու փոթորիկներին։

Գուցէ դա է պատճառը, որ ծովանկարիչները շատ աւելի սակաւ են, քան այլ սեռի գեղանկարիչները։

Ահա այդ համարձակներից էր հայ ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեանը։ Նա ծնւել է 1869ին Տրապիզոն ծովափնեայ քաղաքում՝ դեռ մանկուց պահելով իր մտապատկերում ծովի հմայքն ու կախարդանքը։ Սովորելով Կարինի Սանասարեան Վարժարանում, Մախոխեանը վերջնականապէս ընտրում է նկարչի մասնագիտութիւնը՝ հիացնելով ուսուցիչներին եւ ընկերներին իր դժանկարներով։ Եիտասարդ նկարիչը տիրապետում էր նաեւ մի ուրիշ մասնագիտութեան. նա փայլուն ջութակահար էր եւ երաժշտաստեղծ։ Յետագայում շարունակելով կրթութիւնը Բեռլինի Գեղարուեստի Ակադեմիայում՝ Մախոխեանը 1892ից հաստատւում է Գերմանիայում եւ այնտեղ մասնակցելով տարբեր քաղաքների ցուցահանդէսների՝ արժանանում բարձր գնահատականների՝ ընդհուպ Վիլհելմ Բ. կայսեր կողմից շնորհած «Կարմիր Արծիւ» շքանշանին։

Նկարչի ստեղծագործական առաջին գործերը դաշտային եւ այլ բնանկարներ էին։ Բայց 1894ին նրա հանդիպումը հանճարեղ ծովանկարիչ Յովհաննէս Այվազովսկու հետ դառնում է վճռորոշ։ Մախոխեանը ընտրում է ծովանկարչի կոչումը։ Սկսւում են ճամփորդութիւնները, ինչպէս ինքն էր ասում «etude»¹ համար։ Նա լինում է Ռուսաստանում, Իտալիայում, Զուիցերիայում, Բելգիայում, Հոլանդիայում, Նորվեգիայում, Շուէդում, իսկ 1904ին Եգիպտոսի Կահիրէ եւ Աղեքսանդրիա քաղաքներում ունենում շատ յաջող ցուցահանդէսներ։

1918ին Մոնտէ Կարլօ քաղաքում կայանում է Մախոխեանի «Հայաստանի Հեծեծանքը» երաժշտական լայնածաւալ ստեղծագործութեան կատարումը՝ իրբեւ ընդվզում իր ժողովրդին հասցուած մեծագոյն ողբերգութեան՝ 1915ի Յեղասպանութեան։ Այս ստեղծագործութիւնը կատարւում է նաեւ Նիւում եւ Ֆրանսիայի այլ քաղաքներում՝ յուզելով ունկնդրին։ Նկարիչը մեծ վրդովմունքով հեռանում է Գերմանիայից, ուր ապրել էր 20ից աւելի տարիներ, այդ պետութեան ալքերին համարելով յանցակից իր ազգի ողբերգութեան մէջ²։ Որոշ ժամանակ ապրելով Լոնդոնում՝ այնուհետեւ Մախոխեանը մշտական բնակութիւն է հաստատում Նիս ծովափնեայ քաղաքում որտեղ ապրում է

մինչև իր կեանքի վերջը: Հայագգի նկարիչը ուր էլ որ ապրել է, ունեցել է ստեղծագործական հարուստ կեանք: Նրա գործը գնահատել են եւրոպացի ճանաչուած արուեստարաններ, որոնք ընդգծել են նկարչի վրձնի կենդանի, հոգեթուփ հմայքը⁶:

1925ին, Ֆրանսիան Մախոխեանին արժանացրել է «Պատուոյ Լեգէոն»ի չքանչափին եւ «Ֆրանսիական Քաղաքացի» պատուաւոր կոչման: Մախոխեանի նկարներն այսօր գարդարում են շատ եւրոպական հաւաքածոներ⁶: Նա իր պատուաւոր տեղն ունի նաեւ Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահում: Նրա մասին գրուել եւ գրոււմ են բազմաթիւ յօդուածներ⁷, բայց Մախոխեանի կեանքը եւ գործը բացայայտող դեռ շատ չուսումնասիրուած էջեր կան: Ահա այդ բացը լրացնելու մի փորձ է նաեւ նկարչի 24 նամակների հրապարակումը: Դրանք պահպանոււմ են Երեւանի Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանի տարրեր ֆոնդերում: Զապէլ Շապեանին⁸, Տիգրան Նազարեանին⁹, Արշակ Զօպանեանին¹⁰ յղուած այս նամակները գրուած են գրագէտ, գեղեցիկ արեւմտահայերէնով:

Նամակները, ինչպէս նկարիչն ինքն է բնորոշում իր «նոգնկան դրութեան լուսանկարներն» են, որոնք անթաքոյց պատմում են նրա յաջողութիւնների եւ վրդովմունքի, մտահոգութիւնների եւ ձեռնարկած քայլերի մասին: Մախոխեանի նամակներում բացակայում է անտարբերութիւնը, անձնապաշտութիւնը: Նա ուրախանում է ընկերների յաջողութիւններով, ընդվզում անարդարութիւնների դէմ, քննադատում հայրենակիցների սխալ վարմունքը, եւ հարազատի պէս պաշտպանում իր ժողովրդի իրաւունքները: Հայրենակիցները նոյնպէս սիրում եւ գնահատում էին նկարչին: Յիշարժած է 1937 Ապրիլին Փարիզում կայացած Հայ Ազատ Արուեստագէտների Միութեան կազմակերպած յիշատակի երեկոն, որ նուիրուած էր Մախոխեանի եւ նոյն տարի մահացած ճարտարապետ Լեւոն Նաֆիլեանի (1877-1937) յիշատակին: Այդ երեկոյթում ելոյթ է ունենում նշանաւոր փորագրանկարիչ Էդգար Շահինը¹¹ եւ ասում. «...Մեր խումբին կարեւոր երկու անդամները մոյմ ամսուն մէջ վախճանեցան, երկուքն ալ անչափ կեանքով լեցուն եւ առողջ տղաներ էին, որ չենք կրցած դեռ հաւատալ, թէ այլեւս զիրենք չպիտի տեսնանք: Լեւոն Նաֆիլեանը պոլսեցի էր եւ Վարդան Մախոխեան տրապիզոնցի: Ինչպէս մենք բոլոր ազգակիցներս, զանազան գաւառներէ եկած, ինկած ենք Եւրոպա, թպէտ տարրեր ծագումով, տարրեր վարժարաններէ ելած, տարրեր կուլտուրայով, բայց օժտուած հայու որոշ, յամառ եւ ուժատու փառասիրութիւնով, աշխատեր ենք մեր շրջանակին մէջ փայլի, ջանացեր ենք մարդ լլլալ, բան մը ստեղծել, գործ մը ձգել եւ չարաչար աշխատեր ենք մեր իտեալին մօտենալու համար»¹²:

Նամակների չարադրանքը հրատարակութեան պատրաստելիս կատարել ենք կէտադրական եւ ուղղագրական բնոյթի աննշան շտկումներ:

Ա. ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ¹³

1922, 24 Յունիս, Nice

Յարգելի Տիկին,

Ստացայ ձեր նամակը, շնորհակալ եմ: Երբ ձեր վերջին հրատարակութիւնը «Հոգիս Աքտորեալ»¹⁴ ինձ հասաւ, առաջին հետաքրքրութիւնը եղաւ տեսնել թէ հայ տիկին մը ո՞ր աստիճանի գիտակ է իւր մայրենի լեզուին եւ ինչ

են այն հոգեկան տրամադրությունը որը զինքը մղած են գրել: Ինչպե՞ս ըմբռնած է նիւթը եւ ամոր արտայայտման միջոցներու գործածութիւնը, զի ամեն ինչ որ վսեմ զգացումն մը կը բոխի՝ գեղարուեստ է ինձ համար եւ արտայայտութեան միջոցը երկրորդական է ըստ իս:

Գեղարուեստականի մը (*արուեստագէտի - Մ.Ե.*) գործը դատել կրնալու համար բաւ է տեսնել նկարչին մէկ գործը միայն, կարդալ գրքի մը մէկ էջը, լսել երաժշտութեան մը քանի մը երգ-յանգը՝ զգալու համար թէ ով է գեղարուեստականը, եւ ես ձեր գրողիկի առաջին տողերը միայն կարդալուս դրած էի զձեզ արդէն գրողներու այն շարքին, որոց գրիչը technique¹⁵ բոլոր գրութեանց գիտակ, բարձր զգացումներէ ծնած վսեմ գաղափարներու հլուօրէն կը հպատակի: Չեմ զարմանար երբ կ'ըսէք թէ «գեղարուեստի աշխարհին մէջ նկարչութիւնը ձեզ ամենէն մեծածառն է եւ ընտանին կը թուի»: Կոչուած գեղարուեստական մը պարտ է ունենալ գեղարուեստի բոլոր ճիւղերու նախազգացումը, ճաշակ (ինչ տգեղ բառ է): Ես տեսած չեմ նկարիչ մը որ երաժշտութեան եւ քանաստեղծութեան¹⁶ անընդունակ ըլլայ, գործը թերի է: Այս ճշմարտութեանս ապացոյց մ'է ձեր «Հոգիս Արտրեալ»ը, ուր դուք նկարչի մը իւր ասպարէզին մէջ ունեցած յուսախարութիւնը այնչափ կենդանի կերպով կրցած էք երեսակայել եւ պատկերացնել: Հոն ոչ թէ «յանդգնութիւն» ինչպէս դուք կ'ըսէք, այլ գեղարուեստական առողջ հոգեբանութիւն եւ բնատուր ծիրք գտայ:

Խնդրեմ ընդունիլ, յարգելի տիկին, շնորհակալութեանցս եւ խորին յարգանացս հաւաստին:

Վարդան Մախոխեան

Բ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻՆ¹⁷

1.

1924, 11 mai, Nice

68bd-Carton

Միրելի բարեկամ,

Կը ներքէ Թէ անելի կանուխ չեմ կրցած ձեզ գրել, վերին աստիճան զբաղեալ լինելով, զի ի մօտոց մտադիր եմ Խալիա մեկնիլ յառաջիկայ ցուցահանդէս¹⁸ ի Բարիզ պատրաստելու համար:

Եթէ ձեր ժամանակը կը ներքէ եկէք խնդրեմ Երեքշաբթի (ժամը) 4-5[ին] բաժակ մը թէյ միասին առնելու եւ այդ առթիւ պիտի ջանամ ձեր հարցերին պատասխանելու...¹⁹

Յետեւորին ուրեմն եւ մինչ այն ընդունէք ջերմ յարգանացս հաւաստին

Վարդան Մախոխեան

2.

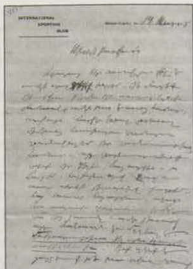
1924, 26 mai, Nice

68bd-Carton

Յարգելի բարեկամ,

Ձեր ուզածները²⁰ պատրաստ են, երկու օրէն կը մեկնիմ, ուստի սուրհանդակով կ'ուղարկեմ ձեզ ներկայս՝ խնդրելով որ վաղը անպատճառ առտու ինձ մօտ գալ բարեհաճիք: Ինձ անկարելի է ձեր մօտ գալ, շատ զբաղեալ եմ մինչեւ ճաշը, որը միասին իմ տանը ընդունիլ կը բարեհաճիք: Կրնամք ամեն բան միասին վերջացնել եւ ձեզ յանձնել:

Յարգանքով ձեր Վարդան Մախոխեան

Վարդան Մախոխեան եւ իր ձեռագիրը

3.

1924, 31/10, Nice

Յարգելի քարեկամ,

Ստացայ ձեր քարտերը: Կոչնակի 13 N-ը²¹, որը ձեր գրութիւնը իմ մասին եւ իմ մի քանի գործոց տպագրութիւնը կը պարունակէ, ես չեմ ստացած: Այս գիս չի զարմացներ, հայկական սովորութիւն է, ինձ այլեւս պէտք չունին: Սակայն մի բան չեմ ներեր, այդ է նոր բերքի Պր. տնօրէնը ինձ գրաւոր խոստացած է լուսանկարները ամբողջութեամբ ինձ վերադարձնել: Ուստի խնդրեմ առաջին առթիւ գրէք այդ պարունայքին, որ իրենց խոստումը անմիջապէս կատարեն: Չի եթէ ես գրել ստիպուիմ, ոճը Խաթուրեւի չպիտի գտնեն...այս առաջին անգամ չէ: Յուսամ առողջութիւնէն գոհ էք: Ես բաական կը ննդուիմ հարբուխով:

Ձերն քարեւներով ձեր Վարդան Մախոխեան

4.

1924, 21/12, Nice

68bd-Carton

Յարգելի քարեկամ,

Ձեր քարքը իր ժամանակին ստացած եմ եւ զբաղմանց պատճառաւ չկրցայ աւելի կանուխ պատասխանել: Կը հարցնէք թէ «Կոչնակ» լուսանկարները վերադարձու՞ց, ոչ. կ'երեւի թէ մասնաւոր կոչնակ մը հարկ է հնչեցնել որպէսզի Պր. տիրէթէտը իր խոստումը կատարէ: Ես դեռ չպիտի գրեմ՝ ենթադրելով, թէ դուք ինքներդ կը գրէք՝ յիշեցնելով իրենց խոստումն եւ փութացնել առաքումը, զի ամոնց պէտքը ունիմ: Երկու օր առաջ Պր. Նահապետը տեսայ եւ ինձ հարցուց, թէ կրնայի՞մք իրեն համար հետեւեալ գրքերը ճարել. բառարան գաղղիերէնէ հայերէն (գրաբառ), հին եւ նոր կտակարան մոյնպէս գրաբառ: Խնդրեմ եթէ դուք կրնաք՝ ասոնք քերել տաք անյապաղ եւ յայտնէք ամոնց արժէքները: Յուսամ առողջ էք եւ կ'ուղարկեն ձեզ ջերմ քարեւներ:

Վարդան Մախոխեան

1925, 11 avril, Nice
68bd-Carton

Յարգելի բարեկամ,

Չե՞ր բարթը ի՞ր ժամանակին ստացած եմ, սակայն վերին աստիճանի գրադեալ Բարիզի ցուցահանդեսիս առթիւ օրս միայն կրնամ պատասխանել: Չե՞ր բարթի վերջին մասը գրեթե շատ իրար մէջ անցած ըլլալով չկրցայ կարդալ: Կ'ենթադրեմ թէ ի մօտոյ հայրենիք կը մեկնիք եւ այդ առթիւ, կը փափաքէիք նկար մը միասին տանիլ. այդ փափաքը ես ալ ունիմ, սակայն առայժմ անկարելի է: Յաջորդ մի առթիւ: Երեկ Պր. եւ տիկին Նահապետներու մօտ էի եւ ըսի իրենց, թէ պիտի մեկնիք ի մօտոյ: Ինձ հարցուցին թէ արդեօք կրնայի՞նք ձեզ ձեր ճամբորդութեան ծախքերը թեթեւցնելու համար համեստ գումար մը դրկել ձեզ: Ես ըսի, թէ քանի որ դուք ալ ձեր ունեցած ժամանակ չունեւորներուն միշտ տուած էք, կրնամ այժմ ալ ունեւորները ձեզ օգնել, ուստի կարծեմ 200 ֆրանք պիտի դրկեն ձեզ, մի մերժէք: Ուրեմն բարի ճանապարհ, սիրելի հայրենակից, տարէք իմ կարօտալից եւ սրտազին բարեւները մեր անմահ հայրենիքին եւ համբուրեցէք ատ սուրբ հողը իմ կողմանէ:

Ես կը պահեմ ազնիւ յիշատակներ ձեզմէ, սիրալիք բարեւներով
Վարդան Մախոխեան

Օրս կը մեկնիմ Բարիզ: Հասցէս հոն Gallée Allard-20 Rue des Capucines
16, ուր տեղի կ'ունենայ ցուցահանդեսիս բացումը Մայիսի 1ին:

Գ. ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆԻՆՆ²²

1.

1917, 1 sept.
32 bd de la Republique

Միրելի բարեկամ,

Աստ հասնելուս բաւական տկար ըլլալով (կ'երեւի metroի²³ վատառողջ օդը յաճախ շնչելով) ւսելի կանուխ չկրցայ գրել ձեզ: Մօտ 15 օր կը հազայի: Գոհ եմ սակայն յայտնել թէ բժիշկներու քննութիւնը ոչ մի վտանգաւոր հետեւեալ ցոյց չի տուաւ եւ արդէն հազը սկսած է անյայտանալ: Չեզ ալ երբեմն բաւական յոգնած տեսայ, յուսամ երբեմն releveի excursionները²⁴ կը կրկնէք: Գեղեցիկ, տխուր վայրիկ մ'է, թերեւս հայրենակցի մը հետ գտնուելուս հոն այս ախորժելի տպաւորութիւնը մնացած է վրաս:

Շահին վերադարձած է, խնդրեմ իմ ջերմ բարեւներս յայտնէք իրեն, նոյնպէս ձեր մշտադալար եւ մշտածիծաղ բարեկամութիւնը²⁵:

Սեղմելով ձեր ձեռքերը ձերդ անձնուէր՝

Վարդան Մախոխեան

2.

1918, 19 mars, Monte-Carlo

Միրելի բարեկամ,

Ստացայ ձեր նամակը, քիչ մը աւելի պարզ գրեցէք խնդրեմ, մեծ մարդիկ մեծութեան քերութեն անորոշ կը գրեն: Ժամանակը ամէն քան է անոնց համար, սակայն հարկ է կրնալ ընթերցուլ միմեանց հասկնալու համար: Շնորհակալ եմ ձեր շնորհատրութեանց²⁶ համար. այդ շնորհատրութիւնը ընենք մեր գեղին, հայ ազգին. ես հայ եմ, հայկական օդով եւ ջրով եւ անոր սիրելի

յիշատակով կ'ապրին, հայ անունը հայութեան, ազատ Հայաստանի գաղափարը կը մղէ զիս դէպ յառաջ եւ ամէն ձեռնարկ այդ *conclure*ն²⁷ մղեալ է: Մխիթարութիւնս ձեզ մման հայրենակիցներս են: Մենք պէտք է ցոյց տանք՝ թէ հնութեան զաւակ ենք, կը պարունակենք մեր մէջ այն բոլոր ծիրքերը, որք քաղաքակիրթ եւ բարձր զարգացման հասած ուրիշ ազգեր ներկայացուցած են: Քամենք լիմունը մինչեւ վերջին կաթիլը, մինչեւ իւրաքանչիւրը իւր տեսակին *classe*ին²⁸ վրայ մնայ օդի մէջ փայլուն արեգակի տակ, յաջողութիւն անոնց *protection*ին²⁹, «գործք քո օրէնքն քիչ...», թէւ քրիստոնայ չեմ... Աստուած մեզ թողաւ, մենք ալ զինքը թողունք. մեզ մատնեց ց'կեանս թուրքին եւ գերմանի³⁰ սրին: Ես դրի այդ սուրը երկսայր ստեղծողին պարանոցին... չեմ ուզեր որ կտրէ բաժանէ, ոչ, թող սղոցէ յալիտեանս, զի այդ ժանգոտած երկաթին վրայ եղունգներովս փորագրած եմ հետեւեալը. «Վրէժխնդրութիւնն է այս Հայաստանի», անոր էակներուն եւ կոյսերուն, առաջին քրիստոնեաներուն... Սոսկալի է վայրկեանը³¹, որ կ'անցունենք, երբեք բաղդի ճառագայթ մի չի ցոլաց մեր խեղճ, պաշտելի Հայաստանի վրայ. միշտ մօրն ամպամած, փոքորիկ եւ հեղեղ... ես յուսահատած եմ իբր հայ... Եթէ կայ մի աստուած, նա թող հասնի օգնութեան... Բայց վայ մեզ, եթէ մեր փրկութիւնը միայն բարձրեալին յանձնուած է... Երկու օր է *Monaco*ի *Prince*ն³² որ ինձ տուած էր *patronage*³³ ցուցահանդէսիս, պիտի այցելէ ցուցահանդէսս, ուստի շատ զբաղեալ եմ եւ կ'ուղարկեմ ձեզ այս քանի մը տողերով հոգեկան դրութեանս տխուր յուսանկարը: Յաջողութիւնս մեծ է, սակայն երանի թէ Հայաստանը եւ մեր խեղճ հայրենակիցները փրկուէին, հոն միայն կ'ունենամ բարոյական եւ հոգեկան գոհացում:

Չեր Վարդան Մախօխեան

Որախ եմ լսելով Ալիսագեանի³⁴ ցուցահանդէսի յաջողութիւնը, իմ կողմանէ խնդակցութիւնս յայտնեցէք խնդրեմ այդ տաղանդատու համակրելի հայրենակիցին:

*Mes compléments a la gentille mechdatale...*³⁵

«Թէ իմ աւելոր հերքս սեւնային»՝ ահա ամենօրեայ փափաքս... ինչպէս երթանք, ինչ ճամբով եւ ինչ ընելու համար. քաջութիւնը, հայրենասիրութիւնը պանքնոթ ըրած եմ վաղուց, անցան եւ թնդանօք... ահա Աստուծոյ կամքը:

3.

1918, 14 nov
32bd de la Republique

Սիրելի բարեկամ,

«Վերածնունդ»³⁶ կ'ստանամ եւ քո հիւրալից նպատակադարձար աշխատութիւնք անհամբերութեամբ կը կարդամ:

Վճռական ժամը³⁷ հնչած է արդէն, «ըլլալ կամ չ'ըլլալու» հարցը երեկ իւր անդառնալի վճռական ձեւին տակ ներկայացած է հայուն. պիտի ապրինք կամ մեռնինք!!!

Նրբանկատութիւնք (Politique), համեստութեան զգացմունք չեմ այլեւս, որ պիտի փրկեն մեր սիրելի Հայաստանը. մեծ ազգերու գործելակերպը առնենք մեզի օրինակ: Անոնցմէ աւելի բարոյականութիւն չի դնենք մեր զգացմանց եւ գործունէութեան մէջ... կը պահանջենք այն, ինչ որ մեզ կը պատկանի³⁸: Եթէ համաշխարհային արդարութեան բեմին վրայ ալ այս մեր հիմնաւորք սուրբ

իրաւունքը չպիտի ճանչցուի՝ դաւաճանութիւն է մշտնջենական մեր ճակատագիրը, անարգի, ամբողջ մարդկութեան դիմաց...

Աստուած իրաւունք պիտի տայ հայուն, եւ մենք պատրաստ ենք երթալ անոր մօտ փնտռելու ճշմարտութիւն պատուոյ եւ իրաւանց բարձր զգացումները...

Քոյդ՝ Վարդան Մախօխեան (Նիցցայի սկաւտական)

3.4.

Այսօր փոստը ձգած են Eclairer de Nice լրագիրը ուր կը տեսնաս Jour L'Armenie յօդուած մը³⁹ կամ մամակ մը իմ կողմանէ։ Տպաւորութիւնը մեծ է ամբողջ Cote d'Azurի⁴⁰ վրայ, ամէն կողմէ քաջալերիչ մամակներ կուգան։ Անէնն ալ զգացած են դէպի մեր հարցը⁴¹ եղած սարքուած անարդարութիւնը եւ այլն։

Կ'ուզես զայն «Վերածնունդ»ի մէջ գաղղիներէն եթէ կարելի է, եթէ ոչ բարգմանաբար հրատարակել տալ։

Ջերմ բարեկեցութիւն՝ Վարդան Մախօխեան

Կը յուսամ գարնան սեղմել ձեռքերդ ի Բարիկ։

4.

1925, 5/1. Nice
68bd Carton

Սիրելի բարեկամ,

Etudend ճանապարհորդութեան մէջ, օրս աստ վերադարձիս միայն ձեռքս հասաւ ձեր 35ամեայ մեծ բանաստեղծի եւ հայրենասէրի գործունէութեան առթիւ տեղի ունեցած Jubiléի⁴² յայտարարագիրը։

Եթէ նոյնը իր ժամանակին ձեռքս հասներ, անշուշտ մամակիս փոխարէն հեռագիր մը պիտի փութար յայտնել ձեզ իմ անկեղծ խնդակցութիւնը։

Առիթ պիտի ունենամ ի մօտոյ ձեր ձեռքը սեղմելու ի Բարիկ, ցուցահանդէսիս առթիւ եւ մինչ այն, ընդունեցէք, սիրելի բարեկամ, ջերմ համակրանաց եւ յարգանացս հաւաստին։

Ջերմ Վարդան Մախօխեան

5.

Մեծարգոյ Տիար Արշակ Զօպանեան, Բարիկ

1925, 2 mars. Nice
68 bd Carton

Սիրելի բարեկամ,

Չեր մամակը իւր ժամանակին ստացած եմ եւ ուրախ եմ, որ ձեր բարձր ձիրքերն եւ անխոնջ աշխատութիւնը սկսած են մեր ազգի կողմէ գնահատուիլ, il était temps⁴³։

Ինձ կը հարցնէք, թէ ե՞րբ Բարիկ պիտի գամ։ Որոշուած է, որ յառաջիկայ Մայիս ամսոյ 1ին ցուցահանդէսս բանամ տեղի Galerie Allard 20, rue des Capucines։

Որովհետեւ մասնաւոր հրաւիրակներ դրկել մտադիր չեմ, կ'ուզեք այժմէն տեղույդ հայ թերթերուն մէջ յայտարարութիւն մը դնել այդ առթիւ։

Կանխաւ շնորհակալիքս եւ յուսալով ի մօտոյ սեղմել ձեր ձեռքը, կ'ուղարկեմ ձեզ ջերմագին բարեկեցութիւն։

Վարդան Մախօխեան

6.

1925, 14/4 Paris

Սիրելի բարեկամ,

Յուզահանդէսիս նախնական քայլերով պատրաստութիւններով զբաղեալ՝ չկրցայ աւելի կանուխ յայտնել ձեզ, թէ մի քանի օր է Բարիզ կը գտնուիմ եւ ուրախ պիտի ըլլամ սեղմել ձեր ձեռքը: Որովհետեւ ճաշի ժամերը ինքնին կորսուած կարելի է համարել, գործածենք զանոնք ախորժելի կերպով. ուստի կը խնդրեմ վաղը Չորեքշաբթի ժամը 12ին Galerie Allard 20 Rue des Capucines ինձ հանդիպիլ բարեհաճիք: Եթէ ներկայս ձեզ ոչ հասնի եւ ժամադրութեան չի կրնար հասնիլ, յայտնեցէք այս հասցէիս, թէ ո՞ր օր կ'ունենամ այդ հաճոյքը:

Ջերմ բարեւներով՝ Վարդան Մախօֆեան

7.

1925, 10/4 Paris

Սիրելի բարեկամ,

Ձեր տողերը իմ մասին Ապագայի⁴⁴ մէջ շնորհակալութեամբ կարդացի:

Բարիզ հաստատուելու նպատակ ունիմ եւ առայժմ չափազանց զբաղեալ, այս տաք օրերուն, յոգնած տուն կը վերադառնամ ամէն օր: Դժբախտաբար հայկական ճաշարանը քիչ մը հեռու կը գտնուի քնակարանէս:

Բարիզէն մեկնելէ առաջ ձեզ խոստացած փոքրիկ նկարը ձեր ձեռքը պիտի հասնի անշուշտ եւ ես ալ նա(անընթեռնելի): Ձեր ձեռքը սեղմելու հաճոյքը պիտի ունենամ:

Ջերմ բարեւներով՝ ձերդ Վարդան Մախօֆեան

8.

1925, 10/4 Paris

Սիրելի բարեկամ,

Շնորհակալ եմ քո բարեմաղթութեանց⁴⁵ համար զորս ասպետը կ'ուղղէ իւր ասպետ բարեկամին: Թէեւ մի քիչ ուշ ուրախութեամբ տեղեկացայ, թէ քո բանաստեղծի մեծ տաղանդը վարձատրուած է միեւնոյն շքանշանով⁴⁶:

Ջերմ եւ մշտադալար բարեմաղթութիւններով քոյդ՝
Վարդան Մախօֆեան

9.

1925, 1 juille, Nice

68 bd. Carnot

Սիրելի բարեկամ,

Կը ցաւիմ որ մեկնելէ առաջ չկրցայ ձեր ձեռքը սեղմել եւ խոստացեալ նկարը ձեզ յանձնել: Ինչպէս գիտէք, սիրուն գործերս դարձեալ ձեռքէ ելան եւ ես փափաքելով ուշ առաջ գեղեցիկ գործ մը ձեր մօտ ունենալ, յարմար դատեցի այդ ընտրութիւնը ընել յաջորդ ցուցահանդէսիս: Յուսամ դուք ալ համաձայն կ'ըլլաք: Յարգանաց բարեւներ մշտադալարիդ եւ ջերմ զգացմունքներով Վարդան Մախօֆեան:

Սիրելի քարեկամ,

«Անի» հայ գեղարուեստական խմբակցութիւնը⁴⁷ նուաստիս իր հիմնադիր անդամներու շարքին դրած է եւ կը հրաւիրէ մասնակցիլ իր առաջին գեղարուեստական ցոյցին, որ տեղի պիտի ունենայ 25 Հոկտ.ին Georges Petith⁴⁸ մօտ: Չեմնարկը հայկական տեսակետով մեծ նշանակութիւն ունի, ինձ հրաւերը շատ ուշ հասաւ... եւ ես ստիպուեցայ մեր քարեկամ Պր. Ներսէս Չամքերթեանին⁴⁹ դիմել, որ կարեւոր գործերէս 4 հատ դրկէ այդ ցուցահանդէսին: Նա ընդունեց, զի այդ առթիւ հայ հանրապետութեան ներկայացուցիչը նկարներ պիտի գնէ Հայաստանի թանգարանին⁵⁰ համար: Չամքերթեան արդէն մտադիր ըլլալով անոնցմէ ոմանք Հայաստանին նուիրել, այս առթիւ պիտի կրնայ յարմարիլ հանրապետութեան ներկայացուցչին հետ:

Իմ մասնակցութեանս առթիւ դրած միակ պայմանն կը տեսնաք ներպակեալի մասնակէն⁵¹, խնդրեմ նոյնը իսկոյն հասցէին դրկել հաճիք, արդէն շատ ուշ է եւ ընդունէք ջերմ շնորհակալութիւնս: Ինչպէ՞ս էք, հապա մշտադալա՞րը:

Մարտլի մասին քրքռուն արծագանգները մինչեւ Նիս հասան (Չերագի յոբելանի առթիւ)⁵², կեցցես:

Ողջագորանք՝ Վարդան Մախոխեան

Յ.Գ. Օդափոխութեան համար այստեղ կը գտնուիմ, սակայն մի քանի օրէն Nice կը վերադառնամ: Հաւանաբար ի մօտոյ étudeի համար Իտալիա մեկնելու նպատակաւ:

Հասցէ՝ 10 Rue Michel, Nice:

Պր. Փիւշմանին⁵³ հասցէն անշուշտ գիտէք. նոյնը պահարանին վրայ գրելով իսկոյն փոստը ձգէք խնդրեմ, շնորհակալութիւն: Վստահ եմ, թէ ինձ համամիտ էք:

11.

1926, 29 sept., Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Սիրելի քարեկամ,

Նամակդ իր ժամանակին ստացայ, որով կը յայտնես, թէ «Անի» խմբակցութեան իր կազմելիք ցուցահանդէսին ինձ վերջին պահուն յայտնուիլը ճիշտ չէ եւ կը յաւելուս, թէ կան հոն սակայն ինքնուրոյն արթիւքներ... եւ ալ այս անգամ ձեզ ըսեմ թէ եթէ այդ ինքնուրոյն կոչումներդ ճափոն կամ Չինաստան ըլլային՝ տեղուոյն եւ մոտային համեմատ ինքնուրոյն պիտի ըլլային: Իսկ ներկայիս ինքնուրոյնութեան բուն արժանիքը ամէն յորք գեղարուեստական քննադատ գիտէ եւ այդ մոտանքերը չեն անցնիր հոն, ուր traiter⁵⁴ եղած նիւթը միմիայն եւ միմիայն sincerité⁵⁵ եւ émotion⁵⁶ կը պահանջէ խորին գիտակցութեամբ արտայայտուած: Ծովանկարչութիւնը մոտա չի ճանչնար այդ պատճառաւ ամէն soit disant artiste⁵⁷ փորձած եւ ետ քաշուած է: Քանի՞ հատ կայ ծովանկարիչ, որ միայն ծովով ցուցահանդէս կազմել կը յաջողի: Փարիզ շատ կայ, եւ չի տեսայ... Յառաջիկայ ցուցադրութիւնն ի Բարիզ ցոյց պիտի տայ, թէ յորք գործերը նկարչութեան որ ուղղութեամբ մեջտեղ կուգան: Prétendant⁵⁸ մը չեմ, այդ ամէնուն յայտնի է, սակայն սնուանքու

բռնած ուղղութիւնը սկսած է վարակել զիս անցողաբար: Այսօր կը դրկեմ քեզ *Mauclairի étude*[ը]⁵⁹, ուր ամէն բան վերլուծուած է...

Ներկայս քեզ գրելու բուն շարժառիթը հետեւեալն է: Ասկէ 12 օրի չափ առաջ Մուրատեան⁶⁰ անուամբ նկարիչ մը եկաւ մօտս իւր գործերը ցոյց տալու, որոց մէջ սիրուն գործեր տեսնալով՝ խորհուրդ տուի, որ անոնցմէ երեք հատ դրկէ Բարիզ՝ «Անի» Ընկերութեան հայկական առաջին ցուցահանդէսին մէջ ներկայացնելու համար, զի գործերը կրնային միայն նպաստաւոր տպաւորութիւն գործել: Թէեւ ինք հիմնադիր նկարչաց դասին չի պատկանիր*, ապացոյց որ շուրջերնուս մեծամասնութիւնը բարիզցիներ են, սակայն գործերը շատ փոքրիկ ըլլալով կարելի էր անկին մը տեղադրել ի սէր հայրենասիրութեան: Օրս վերադարձաւ շատ տխուր, ըսելով թէ՝ «քանի որ Խաչատուրեանը⁶¹ այդ ընկերութեան քարտուղարն է, ես վստահ էի, թէ այսպէս պիտի վարուին հետս»... ոչ մի պատասխան չէ ստացած: Իմիջիայլոց յայտնեց, թէ դու ալ իրեն գրած ես, թէ շուտով դրկէ իւր գործերը զի Պր. Փիշմանին հետ պիտի մեկնիք Ամերիկա եւ յետոյ Պր. Խաչատուրեանը գէշ կրնայ վարուիլ իւր հետ: Այս առթիւ սկսաւ պատմել ինձ իւր ողիսէն⁶² ի Գահիթէ եւ այլուր ի շնորհս յիշեալ նշանատր նկարչին... ինձ մանրամասն նամակ մը դրկած է եւ լրագրի կտորներ իբր *document*⁶³ իւր ըսածները ապացուցանող: Կարդացողին մագեր իր կը ցցուին եւ այլեւս չեն զարմանար, որ իմ հրաւիրակը այսչափ ուշ հասած է եւ... անիւ ուզածներս անուղղակի կերպով մերժած են, որը դրած էի մասնակցութեանս պայման՝ բացատրելով ծովանկարների անելի տեղի պէտքը եւ իրենց յանգանքով մեծադիր նկարներ չկրնալ պատրաստելս հայկական ցուցահանդէսին համար: Այս բոլորին տեղեկանալէ յետոյ երբ կը յիշեմ, թէ անգամ մը երբ զինքը հայոց նկարիչը քշել կ'ուզէր հայ լրագրի մէջ եւ դու ինքզ զինքը իւր տեղը դրիր՝ ըսելով, թէ անիւ ծանօթ նկարիչներ այդ *prétention*⁶⁴ ունեցած չեն՝ յիշելով Շահինը կարծեմ, զիս եւ մի քանի ուրիշներ:

Այլեւս գիտեմ, թէ որո՞ւ ձեռքն է հայկական ցուցահանդէսին ճակատագիրը եւ դրկած եմ հրաժարականս, մինչեւ որ այդ անհատը իւր տեղը դրուի յայս ամէնուն: Արդէն յաջողութեան համար ընկերութեան պէտք չունիմ: *Commande*⁶⁵ներով բեռնատրուած եմ եւ հազիւ ժամանակ ունիմ շրջելու, իսկ այս տեսակ ստորութիւններ կուգան միայն վրդովել հանգիստս եւ ստիպուիլ զբաղիլ մարդկային ամենաստոր հոգեբանութեամբ...

Բայց, բարեկամ, այս ամէնը դուն ալ անպատճառ գիտես, ինչու կը լոնս եւ կը թողուս, որ այս տեսակ անարդարութիւններ տեղի ունենան եւ թէ ինչպէս Պր. Փուշման, լորջ եւ պարկեշտ անձ մը կրնայ այդ տեսակ քարտուղարի մը [հետ] գործակցիլ... աստքը համեմուկներ են, որոնց, սակայն, բաւական տեղեկ ենք: Կոյր կուսակցութիւնը կը գործածուի յապականութիւնս նոյնիսկ զեղարուեստական մթնոլորտին, ու մաքուր եւ չէզոք պէտք էր մնալ...

Ինչպէս ըսի, հրաժարած եմ, պէտքը չունիմ ո՛չ ընկերութեան, ոչ գիտակի: Մօտաւոր ապագան պիտի ապացուցանէ այդ: Բարի ճանապարհ դէպի նոր երկիրը եւ յաջողութիւն յատկապէս ինքներուդ, միշտ բարեկամ՝

Վարդան Մախոսեան

* Մեծ[այարգ] Պրն. Արշակ Զօպանեան, Բարիզ. վերջին եւ այս գրածներս քեզ համար, զի ուրիշի մը գրել ինձ նուաստութիւն մը պիտի համարէի, պէտքը չիկայ:

Մշտադալարիդ յարգանքներս եւ մխիթարանք բացակայութեանդ պահուն:

1926, 29 sept., Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Միրելի բարեկամ,

Օրս Պր. Խաչատուրեանէ մամակ ստացայ, որմէ կը տեսնամ, թէ ճանշ-
ցած են իրենց գործած սխալը եւ թէ արդէն բեքմիքական պատճառներով
ցուցահանդէսը⁶⁶ յետաձգուած է եւ նոր բուականը ինձ... պիտի յայտնուի:
Ուրեմն Պր. Մուրատեանի պատճառաւ գրածներս քեզ պահէ միայն:

Յուսանք թէ բռնած ընթացքս եւ անկեղծ ոճս յառաջիկային համար օգ-
տակար պիտի ըլլայ ոճանց:

Ջերմ բարեւներով բոյլ Վարդան Մախոխեան

Քանի մը օրէ ի վեր Officier d'académie⁶⁷ եմ, ուրեմն քեզի քիչ մը անցայ...

1927, 2 [Դեկտ.], Nice
16 Rue Michelet Villa Vera

Միրելի բարեկամ,

Հայ գեղարուեստական առաջին ցուցադրութեան առթիւ բոլոր գաղղիա-
կան թերթերու մէջ երեւցած քննադատութիւնը կարդալով՝ կը ցաւիմ տեսնալ
ամոնց մէջ (ճանշնալով հանդերձ հայուն գեղարուեստական բնատուր ծիրքե-
րը) ուղղամտութեան պակասը... չեն գոհանար իւրաքանչիւր ցուցադրողի
գործերու քննադատութեամբ, ինչ որ միշտ կ'ըլլայ, այլ ցուցադրութեան ազ-
գային բնատուրութիւն տալ կ'ուզեն եւ հոն հայկական ոչինչ կը գտնին: Մինչ-
դեռ ցուցահանդէսը Գաղղիա ապրող հայ գեղարուեստականներու հաւաքա-
կան ներկայացում մը եղած է, ուրիշ ոչինչ:

Հայ ըլլալով՝ ստիպուած չեն մնալ ճաշակի եւ զարգացման արտայայ-
տութեանց նախնական ոճին մէջ: Եթէ անկեղծ ըլլային, պիտի տեսնային հոն
ուրիշ բան, ճշմարտութիւնը, թէ այն ինչ որ իրենք տարիներու ընթացքին մշա-
կած են, հայը չտեսնելով զինք վայրկեան մը իրենց նման ազատ մթնոլորտի
տակ՝ իրենց պէս զգալու եւ արտայայտելու ընդունակ է... այս էր միայն ամե-
նաւելի այքի զարնող պարագան:

Հայու յատկութիւնները կը ճանշնան, սակայն երբ կրնան զայն շահա-
գործել. ապացոյց ներփակեալը եւ այն միակ օրինակը չէ... յետայսու, սա-
կայն, փակուած է... զի մենք ալ, ըստ միջազգային օրինաց, իբր honnetes
citoyens⁶⁸ ամեն տեղ ազատ շնչելու իրաւունք ունինք եւ մեր ազգային բնա-
տուր ծիրքերը կը ներեն մեզ այդ:

Թող ամեն հայ ունենայ այս գիտակցութիւնը եւ մեր բարոյական դիրքը
շուտով կը բարձրանայ:

Կը յուսամ ի մօտոյ Բարիզ քեզ ողջունելու հաճոյքը ունենալ եւ մինչ այն
կ'ուղարկեմ ջերմ բարեւներս՝ Վարդան Մախոխեան:

Եթէ «նա» մնացած է միեւնոյն (մշտադալարը) veulles sui pren ...tee (ա-
նընք.):

Միրելի բարեկամ,

Նամակդ ստացայ: Գոհ եմ «Անի» Գեղ. ընկերության առաջին ցուցադրության ունեցած յաջողութիւնը լսելով եւ ապագային աւելի մեծ յաջողութիւններ կը մաղթեմ ի բոլոր սրտէ: Սակայն այժմէն յայտնեմ քեզ, թէ ես երդուած եմ այլեւս ոչ մի հայկական ձեռնարկի չմասնակցիլ եւ իբր անկեղծ բարեկամս, կը փափաքիմ, որ պատճառներուն տեղեակ ըլլաս:

Այդ ցուցահանդէսին բացումէն երկու օր յետոյ նամակ ստացայ G. Petitt հետեւեալ իմաստով. «Veuillez par retour du courrier nous envoyer les prix de vos tabéaux exposés chez nous a l'exposition des artistes arméniens».⁶⁹

Պատասխանեցի իրեն, թէ՛ անոնց գները մի՞թէ ընկերության secrétaire⁷⁰ իրենց տուած չէր, որ մինչեւ Nice ինձ դիմել կ'ստիպուի եւ մինչեւ իմ պատասխանը բացման առաջին 4-5 օրը անոնց գներուն անտեղեակ կը մնայ, մինչ secrétaire տեղադրուի վրայ կը գտնուի եւ անոնց գներուն վաղուց տեղեակ է: Շահինէն ալ, իբր ընկերութեան նախագահը, բացատրութիւն ուզեցի, ինչ որ ամեն ցուցադրողի իրատունքն է եւ ինքն ալ իմ տեղս նոյնպէս պիտի վարուէր: Ապացոյց, որ G. Petit⁷¹ անմիջապէս քաղաքավարի նամակաւ մը իւր սխալը ուղղեց, որով խնդիրը փակուած կարելի էր համարել, սակայն ոչ: Շահինին ստորագրութեամբ, Խաչատուրեանին գրով նամակ մը ստացայ հետեւեալ ոճով. «Բո՛ւ նամակիդ թո՛ղը պէտք է փոխես, չարաչար աշխատեցանք նկարդ երկրորդ օրը 7000 ֆր.ի ծախսեցինք, ծառայ չենք եւ քեզմէ միայն շնորհակալութիւն կը սպասէինք»: Եւ այս գեղարուեստականի մը ոճն է ի պատասխան իմ արդար բացատրական դիմումիս, որը ուրիշին իր թո՛ղը փոխել կը յանձնարարէ: Ես իմ մասնակցութեանս պարտականութիւնը կատարած եմ եւ այդ առթիւ եղած յոգնութեանց համար քանիցս շնորհակալիքս յայտնած: Ուստի ստիպուեցայ պատասխանել Շահինին, թէ «խնդրոյն grave»⁷² բնատրութիւն մը տալ ուզելով իւր ստորագրութեամբ եւ հրամայական թո՛ղով ինձ տուած դասերը իւր թելադրութեանը չեմ կրնար ենթադրել եւ ամբողջութեամբ կը վերադարձնեմ իրեն որ հեղինակին յանձնէ, կրնայ իրեն աւելի օգտակար ըլլալ»:

Բուն պատճառը, սակայն, հարկ է մօտաւոր անցեալի մէջ փնտռել, որուն դու ալ մասամբ տեղեակ ես: Պատճառը խեղճ Մուրատեանը պաշտպանելու է, որուն ամեն դիմումները չգործեցին գոնէ 1-2 գործով մասնակցիլ ցուցահանդէսին, ինչ որ չէր կրնար վնասակար ըլլալ: Երբ օր մը զինքը անձամբ տեսնաս եւ իր Եգիպտոս ցուցադրութեան առթիւ անցուցած odyssée⁷³ տեղեկանաս, այս անցուդարձին իսկական հոգեկան բնատրութիւնը կուտաս: Միշտ միեւնոյն անհատն է, որ գիտէ հարկ եղած կողմէ շոյել, համակրանք շահելով իւր գործը քայլցնել: Հարցուր Մուրատեանին եւ նա այդ քեզ կ'ապացուցանէ documentներով⁷⁴:

Ես տարբեր կողմերէ լսեցի, թէ իմ երկու վաճառուած նկարները բացման սկիզբը իսկ իրենց տեղերէն հանուած էին, մինչդեռ օրէնք է որ վաճառուած նկարները մինչեւ ցուցահանդէսի մը փակումը իրենց տեղը մնան, իսկ այս հայկական ցուցադրութեան առաւել հարկ էր յարգել այդ օրէնքը: Ինչո՞ւ համար եղաւ այս եւ որի՞ ձեռքով: Պիտի ըստի թերեւս, թէ գնողը պահանջեց անմիջական յանձնում, սակայն անոնցմէ մին Նիսէն գնուած էր, պայմանաւ, որ

ցուցահանդէսի փակման մնացեալներուն հետ այն կողմ դրկուէր: Այս ալ միասնեան պէս անմեղ հրեշտակի մը արարք պիտի նկատուի, սակայն իրականութիւնը չեն փոխեր իրենց իսկական նշանակութիւնը...

Մտրատեան ըսաւ ինձ. «մի օր մասնակցէ եւ պիտի զգաս ըսածներս քու անձին վրայ եւ ահա յայտնածներուս կը հաւատաս: Քանի խաչատուրեանը հոն է եւ դուք իմ շահը պաշտպանել ուզած էք...»:

«Կափոռ»⁷⁵ իբր վարմունքը որու դրոմամբ է արդեօք, անշուշտ տեսար կամ լսեցիր, թէ պատուաւոր թերթը caricature⁷⁶ ըս հրատարակած է. «նձն նկարիչ Մախօխեան» տիտղոսով, որով կամ յիշածս անցուդարձին եւ կամ Maclair⁷⁷ ին յօդուածին հետ կապ ունի, որը երեսաց Լիոնի "Le Progres"⁷⁸ թերթին մէջ «հայ նկարիչներ» վերնագրին տակ, ուր Շահինը եւ զիս մատնանշած եւ քեզ ալ արժանապէս կը յիշէ: Թերես այս ինձմէ դղդեալ կ'ենթադրեն: Քեզ իբրեւ բարեկամս կը վստահիմ, թէ իմ կողմանէ որեւէ դղդուս եղած չէ, զի նա միշտ եւ ուրիշ critique d'art⁷⁹ ներ ամէն անգամ ցուցահանդէսի մը մասնակցելու նոյն եւ անելի փայլուն ոճով գրած են: Այդ իր սեպիական կարծիքն է, թէ ծովը յատուկ կամ moderne⁸⁰ կոչուած ուղղութիւններ չի վերցնէր, կատարեալ Pierre de Touche⁸¹ մ'է, մէկը կրնայ այն ըմբռնել եւ արտայայտել կամ ոչ, այդ պատճառաւ ալ կարող ծովակարիչներ մատի վրայ կը հաշուին: Ինչ ըսենք Temps, Daily Mail⁸² ի երկու տարի արագ Vauxcelles⁸³, Sisson⁸⁴ եւ այլոց արտայայտութեանց, որոնցմէ եւ դժգոհ ըլլալու պէտքը չունիմ: Անելի ճիշտ կ'ըլլար, եթէ Maclairին caricatureը հրատարակէին... եւ այս ամէնը իրեն յայտնել դեռ պիտի համբերեմ, ըստ այս խնդրոյն ստանալիք քնադատութեան, որը յետ այսու անելի զգոյշ պիտի ըլլայ դէպի հայը⁸⁵: Եթէ Maclairի յօդուածը հրատարակուէր այստեղ, Լիս, ուր նա տեղուոյս առաջնակարգ թերթին մէջ ամէն շաբաթ փոքր գեղարուեստական յօդուած մը կուտայ եւ ուր եւ ի մօտոյ պիտի ցուցադրուին cercle artistique⁸⁶ սրահին մէջ, կրնար ինձ նպաստաւոր ըլլար (թէն Լիս նոր ներդրողներու պէտք չունի՝ զիս ճանչնալու համար) եւ կը զարմանամ ինքս, թէ ինչո՞ւ յօդուածը Լիոնի թերթին մէջ հրատարակեց:

Իրաց այս վիճակին մէջ, երբ հայ կափոռներ⁸⁷ անմախքեաց լրբութամբ (եւ ինչ իբրամբ կը յայտնեն քեզ ալ) գեղարուեստականի մը անելի քան երեսնամեայ համբաւը, որը Եւրոպայի քննադատներուն միայն կը պարտի, հայերու հետ քիչ առնչութիւն ունենալով, աղարտել կ'ուզեն, ազգասիրութիւնը ազգատեսցութեան տեղի կուտայ: Այդ անխիղճ եւ իր գրադուէն դառնացեալ aventurier⁸⁸ մը դղդումն է, իսկ կափոռի պատրաստականութիւնը՝ այդ տեսակ արդեղութեանց տեղ տալ իր գոյութեան կերպը. «նպատակ արդարացնէ զմիջոց»: Թէն եւ հայերէն երբեք բան մը ստացած չեմ, նկարներս ամէն օր տեղացի եւ տեղէն անցնող եւրոպացիներէն կը գնուին, այս այստեղ ամէն հայ եւ օտար գիտէ եւ collectionsներով⁸⁹ հայաշատ colonieներ⁹⁰ երբալով զինքս "հայոց նկարիչը" անցունել փափարած չեմ (աղէկ դաս մը տուած են իր ժամանակին) սակայն երդուած եմ որ այս սրիկայութիւնը անպատիժ չմնայ, եթէ պարագայից բերմամբ լինի այդ քիչ մ'ալ վնասակար ընդհանուր հայութեան վարկին: Այդ պիտի լինի գաղղիներէն լեզուաւ եւ գաղղիական ծանօթ organ⁹¹ի միջոցաւ, զի այս ամէնը անելի գաղղիացի բարեկամներս կը զայրացնէ, տեղեակ ըլլալով թէ արի⁹² ճամբով որչափ ջանացած եմ մեր թշուառ ազգին վարկը բարձրացնելու, ցուցահանդէսներովս եւ բարեգործա-

կան նպատակով խնդրուած նկարներ նուիրելով: Ասոնք քեզ, հայ ազգի արդար դատը պաշտպանել ուզողներէն վաղանցոց ախոյեանին, պատմել անտրոյ է, պէտքն է, որ կը տփայլ ընել այդ յիշէ՛ք քեզ եղած վարձատրութիւնը յոբելեանիդ առթիւ մեծահարուստներու կողմանէ...

Հայու ստանդարտ շատ բան կը վերցնէ, սակայն գաղղիացիինը՝ ոչ: Չեմ գիտեր ո՞ր շնորհիսիս համար, զիս իրենցը կը նկատեն այլեւս եւ ամէն դուրաց է առաջս, ես հայ չեմ այլեւս... եւ Լեգեոնի Tituler,⁹³ որոյ ընկերական զիտակցութիւնը ունիմ, չի ներքեղ ղէպի զիս կապնոջ արարքներ: Դու ալ միեւնոյն ընկերական դիրքը ունիս. ինչպէ՞ս կը վարուէիր մմանօրինակ պարագայի մը: Որոշած եմ մինչեւ վերջը քայլել, եթէ նոյնիսկ հայոց Պիսիս տրատուրը (?) անուանին: Դիովկէսի (?) դերն ալ կատարած կ'ըլլամ միաժամանակ...

Ես մի բանի մէջ քո կարծիքին չեմ, թէ հայը միացեալ ուժով շատ բան կրնայ ընել, ընդհակառակն, հայը կարող է անհատապէս, եւ երբ միանան՝ ամէն բան կործանման մատնուած է... միացեալ ոյժը տաճիկին տրուած է:

Յարդ դէպի հայը ունեցած բոլոր բարոյական եւ նիւթական ձեռնտութեանց մէջ յուսախաբութիւն եւ ապերախտութիւն միայն տեսած եմ: Այս այստեղի հայերը գիտեն եւ անելի *pratique*⁹⁴ ըլլալով քան ես, զիս զգուշացուցած եմ յաճախ: Վերջին ձեռնտութիւնն ինձ խոշոր գոմար մը արժեց եւ վերջնական (անընթեռնելի) այս ուղղութեամբ ալ ստացայ:

Բարեկամութիւնը ազգութեան հետ կապ չունի: Ոստիկ կուգան ընել քեզ խոստովանանք մը, որ եղբոր մը ընել չեմ զիջանիր, դատէ յայտնի լրջութեամբդ եւ համարէ զիս միշտ քո անձնուէր բարեկամը՝ Վարդան Մախոխեան:

3.4. Քանի որ հայկական ցուցադրութեան մասին գաղղիական թերթերու մէջ երեւցած քննադատութիւնը հետզհետէ թարգմանաբար «Ապագայ»ին⁹⁵ մէջ երատարակել խոստացած եւ ցարդ ըրած ես, նոյն խոստումը միայն յարգուած կ'ըլլայ, եթէ Mauclairի քննադատութիւնն ալ նոյն թերթին մէջ երեւայ, մանաւանդ այս պարագայում եւ մանաւանդ որ այդ յօդուածը զուտ գեղարուեստական քննադատութիւն մը ըլլալէ զատ դէպի հայուն դատը համակրական զգացմանց արտայայտութիւն մ'ալ է: Վստահ եմ, թէ պիտի վարուիս այնպէս ինչպէս անկողմնակալ անձ մը (եթէ չիմէի նոյնիսկ բարեկամ մը) միայն կրնայ վարուիլ, որով կապնոջին անուղղակի դաս մը ըլլալով ինձ եղած անարդար վիրատրանքը կրնայ մասամբ մեղմանալ:

15.

1927, 22 nov., Nice

Սիրելի բարեկամ,

«Ապագայ»ի 19 Նոյեմ. 1927 թիւը կարդացի, ուր «Անի» ընկերութեան ցուցահանդէսին մասին խօսելով եւ մասնակցողներու անունները յիշելով Mauclairի ընդարձակ եւ հոյակապ յօդուածն ալ յիշած ես, շնորհակալ եմ:

Վարդան Մախոխեան

16.

1929, 29/3, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Վերին աստիճանի զբաղեալ՝ չկրցայ քեզ անելի կանուխ գրել՝ յայտնելու համար թէ Destieux⁹⁶ հասցէն անգլոմանելի է... իր նախորդ բնակավայրը, որ յայտնած եմ քեզ, ձգած է առանց նոր հասցէն տալու:

Այս տարի ալ Բարիզի Salonը⁹⁷ նկար չկրցայ դրկել, կարելոր գործերս
աստ եւ այլոր վաճառում ըլլալով: Յուսամ աղէկ ես, ջերմ բարեկենդով՝
քոյդ Մախօխեան

17.

1929, 21/5, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Այժմ étudeի ճամփորդութիւնէ մը վերադարձած «ապագայ»ի մէջ ցաւօր
կը կարդամ չափաւաս որբերու...⁹⁸ դէպի ձեր անձը ունեցած կոպիտ վարձան
մասին... նմանօրինակ ստոր արարքներ պէտք չէ որ անպատիժ մնան: Այս
զգուելի արարքը զիս խորապէս կը տխրեցնէ: Յուսամ, թէ ֆիզիկապէս որեւէ
անախորժ հետեւանք չունեցաւ ձեր անձին վրայ:

Միշտ սիրով ձերդ Վ. Մախօխեան

18.

1929, 29/5, Nice

Սիրելի բարեկամ,

Ստացայ նամակդ, գոհ եմ լսելով, որ առողջ ես: Այժմ F. Jean Destieux
այցելութեան եկաւ: Ըսի իրեն, թէ “Roseraie”⁹⁹ վերջին հատորը նամակաւ մը
դրկած ես իրեն եւ թէ նամակդ քեզ վերադարձած է, սակայն զիրքը ոչ: Արդ-
եօք ստացա՞ծ է. ո՛չ պատասխանեց: Երկու օրէն կը մեկնինք Grasse: Ահա նոր
հասցէն.

Grasse St. Anne Alpes

Սիրով՝ Վ. Մախօխեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Եղիշէ Մարտիկեան, *Հայկական Կերպարունեստի Պատմութիւն, Գիրք Դ.*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, էջ 8:

² Դանիիլ Դգումով, *Հայ Կերպարունեստագէտներ. Համառօտ Բառարան*, Երեւան, Լոյս, 1977, էջ 303:

³ Էտիոդներ անել:

⁴ Արա Յակոբեան, *Ծովանկարիչ Վարդան Մախօխեան*, Երեւան, «Զանգակ-97», 2004, էջ 56:

⁵ Մարտիկեան, էջ 7-37:

⁶ Մարտիկեան, էջ 10:

⁷ Յատկապէս յիշարժան են արուեստարան Արա Յակոբեանի ուսումնասիրութիւն-ները («Եւրոպական Մշակոյթի Արձագանգները Վարդան Մախօխեանի Ստեղծագործութիւններում», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԻԱ.*, Պէյրութ, 2001, էջ 219-236. նաեւ՝ *Ծովանկարիչ Վարդան Մախօխեան*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004 մենագրութիւնը, նաեւ՝ *Վարդան Մախօխեան* արքով առաջարանը (հայերէն, անգլերէն, ռուսերէն), Երեւան, «Զանգակ-97», 2006):

⁸ Ջապէլ Եսայեան (1878-1943)՝ գրող, հասարակական գործիչ:

⁹ Տիգրան Նազարեան (1858-1926)՝ հրապարակախօս, թարգմանիչ, խմբագիր-հրատարակիչ *Արիւր* եւ *Տարագ* հանդէսների:

¹⁰ Արշակ Չօպանեան (1872-1954)՝ գրող, բանաստեղծ, թարգմանիչ, արուեստարան, խմբագիր, հասարակական եւ մշակութային գործիչ ֆրանսիայում:

¹¹ Էդգար Շահին (1874-1947)՝ ֆրանսահայ փորագրանկարիչ, գծանկարիչ, Չօպանեանի եւ Մախօխեանի ընկերն ու բարեկամը:

¹² Էդգար Շահին, *Նամակներ. Ժամանակակիցները Էդգար Շահինի Մասին*, Երեւան, «Մարգիս Խաչենց», էջ 330:

- ¹³ ԳԱԹ, Յովսէփ Փուշմանի Ֆոնդ, քիւ 55:
- ¹⁴ Ջապէլ Եսայեանի *Հոգիս Արտորեալ* վիպակը հրատարակուել է 1922ին, Վիեննայում, այն մի նկարչուի կէտերի եւ խորհրդածութիւնների մասին է:
- ¹⁵ Տեխնիկա (Ֆրանս.):
- ¹⁶ Ինքը՝ Մախտիսեանը եւ բանաստեղծութիւններ եր գրում եւ երաժշտութիւն (Յակոբեան, *Շովանկարիչ*, էջ 54-57):
- ¹⁷ ԳԱԹ, Տիգրան Նազարեանի Ֆոնդ, քիւ 362 (5 նամակ եւ 4 քաղիկ):
- ¹⁸ Մախտիսեանի յիշեալ անհատական ցուցահանդէսը կայացել է 1925ին, Փարիզի Ալլար Պատկերասրահում, 91 աշխատանքով:
- ¹⁹ Նազարեանը պատրաստուել է գրել Մախտիսեանին նուիրում յօդուած:
- ²⁰ Խօսքը Մախտիսեանի մասին եղած նիւթերին եւ տուեալներին է վերաբերում:
- ²¹ Խօսքը Նազարեանի «Անգուզական Շովանկարիչ Վարդան Մախոսեան» յօդուածի մասին է, որը լոյս է տեսել Նիւ Եորքի *Հայաստանի Կոչնակ* շաբաթաթերթի 11.10.1924, քիւ 41, էջ 1287-1289ում:
- ²² ԳԱԹ Արշակ Չօպանեանի Ֆոնդ, քիւ 4149-4170:
- ²³ Մետրօ (Ֆրանս.):
- ²⁴ Կորովը վերականգնող զբօսապտոյտներ (Ֆրանս.):
- ²⁵ Խօսքը Չօպանեանի մտերմութիւն մասին է:
- ²⁶ Մախտիսեանը 1918ին Մոնակոյում Սպորտային Ակումբի սրահում բացում է անհատական ցուցահանդէս, որի առիթով է Չօպանեանը շնորհատրել:
- ²⁷ Կարծիք, գաղափար (Ֆրանս.):
- ²⁸ Դաս, կարգ, (Ֆրանս.):
- ²⁹ Պաշտպանութիւն (Ֆրանս.):
- ³⁰ Նամակում խօսում է Բրեստում 1918ի զարմանը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քառեակ Միութեան երկրների (Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի եւ Թուրքիայի) միջեւ կնքուած պայմանագրի մասին, որը վաւերացրել են Խորհուրդների Համառուսաստանեան 4րդ Արտակարգ Համագումարը Մարտի 15ին եւ Վիլիելմ Բ. կայսրը՝ Մարտի 26ին:
- ³¹ Խօսքը Հայաստանի Կարս եւ Արդահան նահանգների մասին է: Թերեւս այն կարելի է վերագրել նաեւ ազգի վիճակին, հայրենիքի ճակատագրին:
- ³² Մոնակոյի արքայազնը (Ֆրանս.):
- ³³ Հովանաւորութիւն (Ֆրանս.):
- ³⁴ Խօսքը Ֆրանսահայ գեղանկարիչ Յովհաննէս Ալիսագեանի մասին է (1881-1958):
- ³⁵ Իմ բարեմադրանքները սիրելի մշտադաւարին (Ֆրանս.):
- ³⁶ *Վերածնունդ*, փարիզահայ կիսամսեայ պատկերազարդ հանդէս, 1917-1921ին խմբագիր՝ Լ. Համբարձումեան, Չօպանեան:
- ³⁷ Տես՝ ծանօթ. 30:
- ³⁸ Տես՝ ծանօթ. 31:
- ³⁹ «Հայաստանի Օր» յօդուածը, հեղինակն էր Մախտիսեանը:
- ⁴⁰ Նշանաւոր ծովափ՝ Ֆրանսիայի հարաւում:
- ⁴¹ Խօսքը հայկական հարցի մասին է:
- ⁴² Յօրելեան (Ֆրանս.):
- ⁴³ Ժամանակն էր (Ֆրանս.):
- ⁴⁴ *Ապագայ*, քաղաքական-հասարակական եռօրեայ, որը լոյս է տեսել 1921-1934՝ Փարիզում: Նամակում յիշում է Չօպանեանի «Վարդան Մախոսեան» յօդուածը, որը լոյս է տեսել *Ապագայի* Մարտ-Ապրիլ, 1925ում:
- ⁴⁵ Բարեմադրութեան առիթը Ֆրանսիական կառավարութեան կողմից Մախտիսեանին արժանացրած բարձրագոյն պարգեւն էր՝ Պատուոյ Լեգէոնի շքանշանը: Այդ մասին 1925 Մայիսի 7ին *Ժամանակ* օրաթերթը գրել է. *«գեղարուեստի միջխտրը մեր Համաքաղաքացի պարոն Վարդան Մախտիսեանին արժանացնում է՝ Croix de Chevalier*

de la Legion d'Honneur' շքանշանը կրելու պատուին... կարմիր ժապաւէնը, որ կապեցին նրա կոծականցքին, բերում է նրան կրկնակի փառք» (Յակոբեան, *Ծովանկարիչ*, էջ 63):

⁴⁶ Նոյն շքանշանով պարգևատրուել է նաև Զօպանեանը 1925 Յուլիսին՝ ֆրանսիական մշակույթին մատուցած ծառայութիւնների համար:

⁴⁷ «Անի» Հայ Արուեստագէտների Միութիւնը հիմնուել էր 1926ին: Նրա հիմնադիրն ու նախագահն էր Էդգար Շահինը (1926-1930):

⁴⁸ Յիշեալ ցուցահանդէսը կայացել է 1927 Հոկտ. 20ից Նոյեմբերի 5ը Փարիզի Georges Petit պատկերասրահում՝ 20 հայ նկարիչների մասնակցութեամբ:

⁴⁹ Ներսէս Զամբերդէն, պոլսահայ փարիզաբնակ մեծահարուստ:

⁵⁰ Խօսքը Հայաստանի Ազգային Պատկերասրահի մասին է, ուր այսօր պահպանում են Մախոխեանի բազմաթիւ աշխատանքներ:

⁵¹ Դա Յովսէփ Փուշմանին ուղղած նամակն է, որը մեզ չի հասել:

⁵² 1926ին Փարիզում եւ այլուր նշուել է Չերազի 60ամեայ յոբելեանը:

⁵³ Յովսէփ Փուշման (1877-1966)՝ գեղանկարիչ, ապրել եւ ստեղծագործել է ԱՄՆում եւ մեծապէս աջակցել «Անի» Արուեստասէրների Միութեան աշխատանքներին:

⁵⁴ Արծարծուած (ֆրանս.):

⁵⁵ Անկեղծութիւն (ֆրանս.):

⁵⁶ Յոյզ (ֆրանս.):

⁵⁷ Արուեստագետ կոչում (ֆրանս.):

⁵⁸ Յաւակնորդ (ֆրանս.):

⁵⁹ Մոկլէրի ուսումնասիրութիւնը (ֆրանս.): Կամիլ Մոկլէր (1872-1945)՝ ֆրանսիացի գրող, արուեստաբան, 1922ին *Rives d'Azur* հանդէսում հրատարակել է «Wartan Mahokian» յօդուածը (28 Փետրուար, էջ 11): 1924ին Բուխարեստի *Նաւասարդ* հանդէսում (էջ 205-206) լոյս տեսած «Օտար Կարծիքներ Հայ Արուեստի Մասին» նիւթում կայ նաև Մախոխեանի մասին իր կարծիքը: Մոկլէրը Մայիսի 1ին Մախոխեանի Փարիզում բացուած անհատական ցուցահանդէսի կազմակերպիչներից էր եւ կատալոգի առաջարանի հեղինակը:

⁶⁰ Անտիս Մուրադեան (1895-?)՝ գեղանկարիչ:

⁶¹ Սարգիս Խաչատրեան (1886-1947)՝ գեղանկարիչ:

⁶² Ողիսական (ֆրանս.):

⁶³ Փաստարարութիւն (ֆրանս.):

⁶⁴ Յաւակնութիւն (ֆրանս.):

⁶⁵ Պատուէր (ֆրանս.):

⁶⁶ Մախոխեանը մասնակցում է 1927ին Փարիզում «Անի» Միութեան ցուցադրութեանը 6 աշխատանքով, որոնց բուն էր նրա յայտնի «Ալիք» ծովանկարը:

⁶⁷ Ժողովրդական լուստորոտեան արժանացրած շքանշանակիր (ֆրանս.):

⁶⁸ Ազնիւ քաղաքացիներ (ֆրանս.):

⁶⁹ «Ներդրում ենք յառաջարձ փոստով ուղարկել մեզ մօտ Հայ Նկարիչների ցուցահանդէսում ձեր նկարների գինը» (ֆրանս.):

⁷⁰ Զարտուղար (ֆրանս.):

⁷¹ Ժորժ Պլոսի (ֆրանս.) պատկերասրահը, ուր կայացել է «Անի» Միութեան ցուցահանդէսը:

⁷² Լուրջ (ֆրանս.):

⁷³ Ողիսական (ֆրանս.):

⁷⁴ Փաստարարութիւն (ֆրանս.):

⁷⁵ Ֆրանսահայ երգիծաբեր, 1927-1936, խմբ.՝ Երուանդ Թովայեան, Գ. Թորոսեան, երգիծանկարիչ՝ Մ. Թաշմեան:

⁷⁶ Երգիծանկար (ֆրանս.):

⁷⁷ Նկատի ունի արուեստաբան Մոկլերին:

⁷⁸ *Le Progres* քերթը դեռ 1912ին նուիրել է Մախոխեանին զնահատող յօդուած, որը քարզամամբար հրապարակուել է *Ըանք* հանդէսի 1912ի թիւ 22ում:

⁷⁹ Արուեստի քննադատ, արուեստաբան (Ֆրանս.):

⁸⁰ Ժամանակակից (Ֆրանս.):

⁸¹ Փորձաքար (Ֆրանս.):

⁸² Ֆրանսիական եւ անգլիական կենտրոնական օրաթերթեր:

⁸³ Լուի Վոքսելլը (L.Vauxcelles) 1925ին գրել է 2 յօդուած՝ նուիրուած Մախոխեանին, *L'Ere Nouvelle*ի Մայիսի 10ին եւ Մայիսի 8ի համարներում (Փարիզ) (Յակոբեան, *Ծովանկարիչ*, էջ 130):

⁸⁴ Թիեպո Սիսոնը (Sisson), *Թան* լրագրի քննադատը, նոյնպէս նուիրել է Մախոխեանի արուեստին բարձր գնահատականներ (*Ըանք* հանդէսում 1912ին Ա. Պառաւեանի յօդուածից, էջ 345-350):

⁸⁵ Կամիլ Մոկլերը ունի յօդուածներ նուիրուած հայ արուեստագէտների՝ Զօպանեանին, Շահինին եւ ուրիշներին:

⁸⁶ Գեղարուեստական խմբակ (Ֆրանս.):

⁸⁷ Այստեղ ակնարկում է *Կակոչ* խմբագիր Երուանդ Թուլայեանին:

⁸⁸ Արկածախնդիր (Ֆրանս.):

⁸⁹ Հաւաքածու (Ֆրանս.):

⁹⁰ Գաղութ (Ֆրանս.):

⁹¹ Արուեստ (Ֆրանս.):

⁹² Օրգան (Ֆրանս.):

⁹³ Տիտղոս (Ֆրանս.):

⁹⁴ Գործնական (Ֆրանս.):

⁹⁵ *Ապագայի* 1927 Նոյեմբերի 19ի համարում հրատարակուել է Զօպանեանի յօդուածը:

⁹⁶ Խօսքը Ֆրանսիացի արուեստաբան Ֆ. Ժան Դեստիոնի մասին է, որն ունի Մախոխեանին նուիրուած գեղեցիկ յօդուած (Մարտիկեան, էջ 36, 210):

⁹⁷ Նկատի ունի Փարիզում ամեն տարի կազմակերպուող ցուցադրութիւնները, որոնք յայտնի էին սալոններ անունով:

⁹⁸ Գրուածից կարելի է ենթադրել, որ փողոցում Զօպանեանի կուսակցական հակառակորդները ֆիզիկական հաշտեյարդար են տեսել նրա հետ:

⁹⁹ Զօպանեանի *La Roseaie d'Arménie* (Վարդենիք Հայաստանի) ժողովածուն (Հտր. 1՝ 1918, Հտր. 2՝ 1923, Հտր. 3՝ 1929): Յդը հաստորը լոյս է տեսել "*Pages Choieses des Meilleurs Poetes*" ենթավերնագրով:

LETTERS FROM VARTAN MAKHOKHIAN, THE SEASCAPE PAINTER

(Summary)

Melanya Yeghiazarian

The Armenian seascape painter Vartan Makhokhian (1869-1937) lived almost all his life in France.

In her article the author puts into circulation 24 unpublished letters of Makhokhian which shed light on certain aspects of his life, biography and painting exhibitions. The letters reveal certain aspects of Makhokhian's world view and his thoughts and feelings regarding the fate of the Armenians and the injustices inflicted on them.

The letters, written between 1917 and 1929, are addressed to the writer Zabel Yesayan, the newspaper editor Dikran Nazarian, and the cultural figure Arshag Tchobanian.